

व्याकरणपरिचयः

प्रस्तावना

संस्कृतभाषायाः व्याकरणानि बहूनि सन्ति। तेषु पाणिनीयं व्याकरणम् अन्यतमम्। इदं व्याकरणं पाणिनिमुनिः विरचितवान्। इदं व्याकरणम् अन्यानि सर्वाणि व्याकरणानि अतिशेते। लौकिकसंस्कृतस्य वैदिकसंस्कृतस्य च व्याकरणम् अस्मिन् पाणिनीयव्याकरणे अस्ति। अतः इदं सर्वव्यापि व्याकरणम् भवति।

व्याकरणस्य आरम्भः कदा कथं च अभवत् इति जिज्ञासा समुचिता एव। अपि च व्याकरणशब्दस्य अर्थः कः। व्याकरणं किं करोति। व्याकरणं स्वकार्यं कथं करोति। देशे विदेशे वैज्ञानिकाः सूत्राणि दृष्ट्वा अभिभूताः आश्चर्यान्विताः च कुतः भवन्ति। तेषां पाणिनिसूत्राणां वैशिष्ट्यं किम्। एवंविधाः नैके विषयाः अस्मिन् प्रथमे पाठे आलोचिताः सन्ति। अतः अवधानेन पठतु।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- व्याकरणस्य आरम्भः कुतः जातः इति जानीयात्।
- व्याकरणस्य आचार्याणाम् ग्रन्थानां च परम्परां परिचिनुयात्।
- व्याकरणशब्दस्य अर्थं वक्तुं शक्यति।
- संज्ञां, संज्ञायाः उपयोगितां, संज्ञायाः भेदान् च बोद्धुं शक्नुयात्।
- पाणिनिमुनिः सूत्रेण कथं संज्ञां करोति इति अवगच्छेत्।
- वर्णप्रकटनस्य धातुप्रकटनस्य च उपायान् ज्ञास्यति।
- संज्ञाः ज्ञात्वा पाणिनीयव्याकरणम् प्रवेष्टुम् पारयेत्।
- पाणिनीयव्याकरणे प्रयुक्ताः काश्चन संज्ञाः ज्ञातुम् प्रभवेत्।
- लघुसूत्रस्य अर्थः कथं महान् भवति इति जानीयात्।

१.१) व्याकरणस्य परम्परा

१.१.१) व्याकरणस्य आरम्भः

पुरा बृहस्पतिः इन्द्राय शब्दपारायणम् प्रोक्तवान्। इन्द्रस्य अध्ययनकालः आसीत् दिव्यं वर्षसहस्रम्। तथापि शब्दपारायणस्य अध्ययनं न समाप्तम्। एतावान् महान् विस्तरः शब्दपारायणस्य। तथा आह पतञ्जलिः -

बृहस्पतिः इन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्च अध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रम् अध्ययनकालः, न चान्तं जगाम इति।

देवाः शब्दपारायणं ज्ञातुम् इच्छन्ति। परन्तु एतावान् महान् कालः आवश्यकः। तदा देवाः इन्द्रं प्रार्थितवन्तः यत् कमपि उपायम् आविष्कुरु इति। तदा इन्द्रः सर्वप्रथमम् एकैकस्य शब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययेषु विभाजनं कृतवान्। इत्थं विभाजनस्य फलं यत् अल्पेन कालेन अल्पेन प्रयासेन च शब्दपारायणम् अर्थात् शब्दज्ञानं, शब्दव्याकरणं ज्ञातुम् शक्यम् अभवत्। इत्थं संस्कृतभाषायाः व्याकरणस्य आरम्भः जातः। तथाहि श्रुतिः -

वाग्वै परावागव्याकृतावदत्। ते देवा इदमब्रुवन् इमां नो वाचं व्याकुर्विति ... तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्। ... तामखण्डां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययविभागं सर्वत्राकरोत्। (तैत्तिरीयसंहिता)

इत्थं व्याकरणस्य आरम्भः जातः। अत एव इन्द्रः संस्कृतभाषायाः आदिः संस्कर्ता अस्ति। प्रकृतिप्रत्ययरूपेण विभाजनं, ततः परं प्रकृतिप्रत्ययोः मेलनेन शब्दस्य निर्माणम् इति प्रक्रिया एव संस्कारः कथ्यते। एवं संस्कारः यद्भाषायाः कृतः सा संस्कृतभाषा कथ्यते। अर्थात् संस्कारसम्पन्ना भाषा हि संस्कृतम् इति।

१.१.२) व्याकरणस्य आचार्याः ग्रन्थाः च

इन्द्रस्य आविष्कारानन्तरं नैके ग्रन्थाः प्रणीताः विद्वद्भिः। नैके आचार्याः इन्द्रकृतस्य उपायस्य विस्तारं कृतवन्तः। इन्द्रः कस्माद् अधीतवान्, कान् पाठितवान् इति विषये ऋक्तन्त्रे व्याकरणस्य परम्परा इत्थं प्रकटिता -

ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिः इन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयः ब्राह्मणेभ्यः, तं खलु इमम् अक्षरसामान्यायम् इत्याचक्षते। (ऋक्तन्त्रप्रातिशाख्यम् १.४)

एतेन सिध्यति यद् व्याकरणस्य प्रथमाचार्यः ब्रह्मा, द्वितीयाचार्यः बृहस्पतिः, तृतीयाचार्यः इन्द्रः, चतुर्थः भरद्वाजः, पञ्चमाः ऋषयः इति। एवं व्याकरणस्य परम्परायाम् पाणिनिः अन्यतमः।

महामुनिः पाणिनिः विश्वविख्यातस्य अष्टाध्यायीनामकग्रन्थस्य लेखकः। तस्य पिता पणिः, माता दाक्षी, गुरुः उपवर्षः। स प्रयागे अक्षयवटस्य अधः तीव्रं तपः कृतवान्। तस्य तपसा महेश्वरः प्रसन्नः

सन् आविर्भूय चतुर्दशवारं ढक्कां नादितवान्। अयमेव ढक्कानादः चतुर्दशसूत्री, अक्षरसमाम्नायः, माहेश्वरसूत्राणि इति कथ्यते। एतानि सूत्राणि अवलम्ब्य महर्षिः पाणिनिः अष्टाध्यायी नाम ग्रन्थं रचितवान्। अस्मिन् सूत्राणि सन्ति। अष्टौ अध्यायाः सन्ति। प्रति अध्यायं चत्वारः पादाः सन्ति।

सूत्राणाम् अर्थं विशदीकर्तुम् कात्यायनः मुनिः वार्तिकानि प्रणीतवान्। तेषु वार्तिकेषु पाणिनिना उक्तस्य, अनुक्तस्य, दुरुक्तस्य च चिन्ता अस्ति।

गच्छता कालेन पाणिनिव्याकरणे विभिन्नेषु स्थलेषु नैके पूर्वपक्षाः समुद्भूताः। तेषां समेषां समाधानाय शेषावतारः भगवान् पतञ्जलिः महाभाष्यं नाम ग्रन्थं प्रणीतवान्। पतञ्जलेः माता गोणिका, देशश्च गोनर्दः। महाभाष्ये पतञ्जलिः मुनिः पाणिनेः सूत्राणाम् अपि च कात्यायनस्य वार्तिकानां च व्याख्यानं कृतवान्। महाभाष्ये विषयप्रतिपादनशैली अत्यन्तं सरला परन्तु विषयः अतीव गभीरः अस्ति।

पाणिनिः कात्यायनः पतञ्जलिः इति मुनित्रयम्। त्रयाणाम् अवदानेन सम्पन्नं व्याकरणम् एव त्रिमुनिव्याकरणम् इति प्रथितम्।

पाणिनीयव्याकरणस्य व्याख्यानस्य अध्ययनस्य अध्यापनस्य च प्रकारद्वयम् - सूत्रक्रमः प्रक्रियाक्रमः चेति।

सूत्रक्रमः -

पाणिनिः येन क्रमेण सूत्राणि विरचितवान् तेन एव क्रमेण व्याख्यानम् अध्ययनम् अध्यापनं वा भवति चेत् स सूत्रक्रमः उच्यते। सूत्रक्रमेण ये ग्रन्थाः लिखिताः सन्ति तेषु केषाञ्चिद् स्वल्पः परिचयः अधस्तात् उपन्यस्यते।

पतञ्जलिविरचितस्य महाभाष्यस्यापि तात्पर्यं बोधयितुम् प्रदीपः नाम टीकां कैयटः लिखितवान्। उद्योतः नाम प्रदीपस्यापि टीका नागेशभट्टेन लिखिता।

पाणिनिसूत्रेषु काशिकानामकं ग्रन्थं वामनजयादित्यौ द्वौ जनौ लिखितवन्तौ। काशिकाग्रन्थस्य टीकाद्वयं सुप्रसिद्धम्। हरदत्तेन पदमञ्जरी नाम टीका लिखिता। जिनेन्द्रबुद्धिना न्यासः नाम टीका लिखिता।

सम्प्रति अपि भारते आर्यसमाजीयाः सूत्रक्रमेण पठनपाठनादिकं कुर्वन्ति।

प्रक्रियाक्रमः -

पाणिनिना येन क्रमेण सूत्राणि लिखितानि तेनैव क्रमेण व्याकरणस्य अध्ययनम् इति एका परम्परा अस्ति। सा सूत्रपाठानुसारिणी अस्ति इति उपरि आलोचितमेव। परन्तु येन क्रमेण सूत्राणि पाणिनिना लिखितानि तेन क्रमेण शब्दनिर्माणस्य प्रक्रिया नास्ति। एकैकस्य शब्दस्य निर्माणाय बहूनि सूत्राणि विशिष्टक्रमेण आवश्यकानि भवन्ति। अतः येन क्रमेण शब्दनिर्माणस्य प्रक्रिया भवति तेन क्रमेण सूत्राणि आयोजितानि विद्वद्भिः। इयम् व्याकरणाध्ययनस्य परम्परा प्रक्रियाक्रमानुसारिणी अस्ति।

प्रक्रियाक्रमस्य नैके प्रयासाः अभवन्। तत्र सर्वदृष्टः ग्रन्थः भवति भट्टोजिदीक्षितेन प्रणीता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी। अस्याम् पाणिनेः सर्वाणि सूत्राणि सन्ति। अस्य ग्रन्थस्य प्रमुखटीकाः -

वासुदेवदीक्षितेन लिखिता बालमनोरमा, ज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचिता तत्त्वबोधिनी, नागेशभट्टेन विरचितः लघुशब्देन्दुशेखरः, भट्टोजिदीक्षितेन स्वयं रचिता प्रौढमनोरमा इति।

बालाः व्याकरणशास्त्रे अल्पायासेन प्रवेशं कुर्युः इति मनसि निधाय वरदराजाचार्यः मध्यसिद्धान्तकौमुदी, लघुसिद्धान्तकौमुदी, सारसिद्धान्तकौमुदी इति ग्रन्थान् प्रणीतवान्। एतेषु लघुसिद्धान्तकौमुदी नाम ग्रन्थः प्रारम्भिकस्तरे अत्यन्तम् उपयोगी इति साम्प्रतिकानाम् अभिप्रायः।

यद्यपि यावान् विस्तरः अत्र प्रकटितः ततोऽपि अत्यधिकः विस्तरः टीकाव्याख्यावृत्तीनाम् अस्ति। सकलस्य अत्र प्रकटनम् न कृतम्।

व्याकरणम् द्विविधं भवति -

१) वैदिकम् (प्रातिशाख्यादिकम्।), २) लौकिकम्

व्याकरणस्य द्वौ सम्प्रदायौ -

१) ऐन्द्रसम्प्रदायः, २) माहेश्वरसम्प्रदायः च।

१.१.३) व्याकरणस्य महत्त्वम् -

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।

तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।। (पा.शि.)

एतस्मिन् श्लोकद्वये वेदः पुरुषः इव कल्पितः। तस्य पुरुषस्य पादौ तु छन्दःशास्त्रम्, हस्तौ कल्पशास्त्रम्, चक्षुः ज्योतिषशास्त्रम्, श्रोत्रम् निरुक्तशास्त्रम्, घ्राणम् शिक्षाशास्त्रम् एवञ्च मुखम् व्याकरणशास्त्रम् इति प्रतिपादितम् अस्ति। अत्र यथा पुरुषस्य मुखं शरीरे मुख्यं भवति, तद्वत् व्याकरणशास्त्रस्य स्थानम् अस्ति। एतावद् महत्त्वम् अस्य शास्त्रस्य। वेदानां रक्षणार्थम् व्याकरणशास्त्रस्य अतीव उपयोगिता अस्ति। व्याकरणज्ञानं विना वेदज्ञानं भवितुं नार्हति। वेदस्य षड् अङ्गानि सन्ति। तेषु व्याकरणम् एव प्रधानं भवति। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति। अतः अध्येयं व्याकरणम्।

१.१.४) व्याकरणस्य स्वरूपं कार्यप्रणाली च

ऋषयः व्यासः वाल्मीकिः इत्यादयः मुनयः एव शिष्टाः सन्ति। ते येषां शब्दानां प्रयोगम् कृतवन्तः ते एव शब्दाः साधुशब्दाः सन्ति।

यः जनः साधुशब्दम् ज्ञात्वा प्रयुङ्क्ते स जनः अभ्युदयं लभते। अर्थात् तस्य धर्मलाभः भवति। तथाहि अभियुक्तोक्तिः - 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति' इति। ज्ञानपूर्वकं यः शब्दान् प्रयुङ्क्ते सः अभ्युदयेन युज्यते इति।

शब्दप्रयोगकाले शब्दस्य किम् ज्ञानमत्र इष्टम्। शब्दस्य का प्रकृतिः कः च प्रत्ययः इति विभागस्य ज्ञानम् अत्र अपेक्षितम्। अर्थात् शब्दस्य व्याकरणं किमिति ज्ञानमत्र अपेक्षितम्। प्रकृतिप्रत्ययज्ञानाय व्याकरणाध्ययनम् एव उपायः।

व्याकरणशब्दस्य व्युत्पत्तिः, अर्थः च -

व्याकरणशब्दस्य व्युत्पत्तिः - व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दाः अनेन इति व्याकरणम्। (वि+आङ्+कृ+ल्युट् - व्याकरणम्)।

प्रकृत्या सह प्रत्ययस्य योगेन शब्दस्य व्युत्पत्तिः, निष्पत्तिः येन शास्त्रेण क्रियते तत् शास्त्रम् व्याकरणम् इति कथ्यते। व्याकरणशास्त्रे प्रकृतिज्ञानं प्रत्ययज्ञानं च भवति। तयोः योगस्य ज्ञानं भवति। इत्थं निष्पन्नः शब्दः एव साधुशब्दः भवति। अनेन प्रकारेण व्याकरणं साधुशब्दस्य ज्ञानं कारयति। इमामेव प्रक्रियाम् अवलम्ब्य व्याकरणं वस्तुतः असाधुशब्देभ्यः साधुशब्दान् पृथक् करोति। अत एव साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः।

व्याकरणस्य नामान्तराणि

शब्दशास्त्रम्, शब्दानुशासनम्, पदविद्या इति अपि व्याकरणस्य अन्यानि नामानि।

शब्दाः अनुशिष्यन्ते अनेन इति शब्दानुशासनम् व्याकरणशास्त्रम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. इन्द्रस्य गुरुः कः।
 २. संस्कृतभाषायाः आदिः संस्कर्ता कः।
 ३. इन्द्रः शब्दपारायणस्य कं संस्कारं कृतवान्।
 ४. पाणिनिः महेश्वरात् सूत्राणि लब्ध्वा कथम् अष्टाध्यायीं लिखितवान् इति विवरणं देयम्।
 ५. सूत्रक्रमः कः।
 ६. प्रक्रियाक्रमः कः।
 ७. पाणिनेः गुरुः कः।
- १) पतञ्जलिः २) महेश्वरः ३) इन्द्रः ४) उपवर्षः

१.२) संज्ञा

वयं प्रतिदिनम् बहूनाम् वस्तूनाम् व्यक्तीनाम् वा व्यवहारम् कुर्मः, अर्थात् वाणीद्वारा प्रकटनं कुर्मः। एतद् वस्तु लौकिकम् भवति। एकः अपरस्मै किमपि वदति। तदा वस्तूनाम् व्यक्तीनाम् नाम व्यवहरति, वदति, उच्चरति। नाम नास्ति चेद् वाचिकव्यवहारः नैव सम्भवति। व्यवहारे स्थितानि वस्तूनि, स्थिताः व्यक्तयः वा अर्थाः इति कथ्यन्ते। अर्थस्य किमपि नाम भवति। नाम किमपि पदम् भवति। यथा

दशरथस्य पुत्रः, सीतायाः पतिः च, यः अर्थः, यः जनः तस्य नाम 'रामः' इति। अतः 'रामः' इति नाम भवति 'पदम्'। तस्य अर्थः भवति - दशरथस्य पुत्रः सीतायाः पतिः च। अतः रामः इति पदम् भवति। दशरथपुत्रः भवति अर्थः। स एव पदार्थः इति कथ्यते। एवम् अर्थस्य वाचकं पदमेव संज्ञा इति उच्यते। संज्ञायाः अर्थः संज्ञी इति च उच्यते। यथा 'रामः' इति पदं संज्ञा अस्ति। दशरथपुत्रः संज्ञी अस्ति।

१.२.१) संज्ञायाः प्रकाराः

संज्ञा कदाचित् लघुः (अल्पाक्षरा) भवति कदाचित् महती (अधिकाक्षरा) भवति। यथा वृद्धिः, गुणः, संहिता, प्रत्ययः, प्रातिपदिकम्, धातुः, पदम्, कारकम्, समासः इत्यादयः। कदाचित् लौकिकव्यवहारे प्रयुक्तानि पदानि एव संज्ञारूपेण व्यवहियन्ते। यथा वृद्धिः, गुणः, संहिता, प्रत्ययः, पदम्, कारकम् इत्यादीनि। कदाचित् पूर्वम् अप्रयुक्तानि पदानि वा संज्ञारूपेण व्यवहियन्ते। यथा टि, घु, घः, भम् इत्यादीनि।

क्वचित् वयम् संज्ञायाः निर्माणं कर्तुम् शक्नुमः। तदा सा संज्ञा कृत्रिमसंज्ञा इति उच्यते। यथा अच् हल् अल् सुप् सुट् इत्यादयः। क्वचित् पाणिनिमुनिना स्वयम् संज्ञा उक्ता। सा अकृत्रिमसंज्ञा कथ्यते। यथा वृद्धिः, गुणः, संहिता, प्रत्ययः, प्रातिपदिकम् इत्यादयः।

संज्ञा अर्थं बोधयति। स च अर्थः क्वचित् व्यावहारिकः पदार्थः भवति। इयं संज्ञा अर्थस्य अस्ति। अतः सा अर्थसंज्ञा इति कथ्यते। यथा कर्ता, कर्म, करणम् इत्यादयः।

क्वचित् संज्ञायाः यः अर्थः भवति सः अपरः शब्दः भवति, वर्णः वा भवति। अत्र संज्ञा अपि शब्दः एव। अर्थः अपि शब्दः एव। सा संज्ञा शब्दस्य अस्ति। अतः शब्दसंज्ञा इति कथ्यते। यथा वृद्धिः इति संज्ञा। तदर्थः 'आ' 'ऐ' 'औ' इति वर्णाः। यथा पदम् इति संज्ञा। तदर्थः 'रामः' 'कृष्णः' 'भवति' 'गच्छति' इति शब्दाः।

क्वचिद् लौकिकव्यवहारे शब्दस्य यः अर्थः भवति तादृशः एव अर्थः व्याकरणे अपि भवति। तदा सा संज्ञा अन्वर्थसंज्ञा इति कथ्यते। अत्र लौकिकम् उदाहरणम् एकम् आलोचयामः। कस्यचित् जनस्य नाम भवति वीरेन्द्र इति। यदि स जनः वस्तुतः सर्वश्रेष्ठः वीरः अस्ति तर्हि तस्य नाम अन्वर्थम् भवति। अन्वर्थ इत्यस्य तात्पर्यम् भवति - यथा अर्थः तथा नाम। व्याकरणे सर्वनाम, प्रातिपदिकम्, प्रत्ययः, कर्ता, कारकम् इत्यादयः अन्वर्थसंज्ञाः।

कस्यचित् जनस्य नाम भवति कुबेर इति। यदि सः निर्धनः अस्ति तर्हि यथा अर्थः तथा तस्य नाम नास्ति। ईदृशे स्थले नाम अन्वर्थम् नास्ति। तथैव व्याकरणे अपि टि, घु, भम्, घः इत्यादयः संज्ञा न अन्वर्थाः। सा संज्ञा अनन्वर्था इति कथ्यते।

अनुक्रमः	संज्ञाप्रकारः	संज्ञा	संज्ञी
१.१	लघुः	घः	तरप् , तमप्
१.२	महती	प्रातिपदिकम्	राम, हरि, हर

अनुक्रमः	संज्ञाप्रकारः	संज्ञा	संज्ञी
२.१	कृत्रिमा	इक्	इ उ ऋ लृ
२.२	अकृत्रिमा	वृद्धिः	आ ऐ औ
३.१	अर्थसंज्ञा	कर्ता	रामः गच्छति इत्यत्र दशरथपुत्रः
३.२	शब्दसंज्ञा	पदम्	रामः, भवति
४.१	अन्वर्था	सर्वनाम	तद्, एतद्, इदम्
४.२	अनन्वर्था	घः	तरप्, तमप्

पाठगतप्रश्नाः -२

८. संज्ञा का। संज्ञी कः।
९. संज्ञायाः प्रकारान् लिखत।
१०. कर्ता इति अन्वर्थसंज्ञा न वा।
११. इयम् अन्वर्थः संज्ञा।
 - १) घः २) घुः ३) टि ४) कारकम्
१२. सर्वनाम यदि संज्ञा तर्हि संज्ञी कः।
 - १) तरप् २) कर्ता ३) घुः ४) इदम्

१.३) सूत्रम्

पाणिनिः अष्टाध्यायी इति नामकं ग्रन्थं लिखितवान्। तस्मिन् ग्रन्थे अष्टौ अध्यायाः सन्ति। प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः सन्ति। प्रतिपादम् कानिचन सूत्राणि सन्ति। प्रतिपादं सूत्रसंख्या भिन्ना अस्ति।

१.३.१) सूत्रम् किम् भवति।

सूत्र इति धातुतः अच्-प्रत्यययोगेन सूत्र इति नपुंसकलिङ्गी शब्दः भवति। सूत्रशब्दस्य तन्तुः गुणः इति अर्थाः भवन्ति। तथापि व्याकरणे सूत्रशब्दस्य अर्थः भवति - सारगर्भितम् लघुतमं वाक्यम्। सूत्रस्य स्वरूपम् इत्थम् उक्तम् -

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥

अन्वयः - यत् अल्पाक्षरम् असन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम् अस्तोभम् अनवद्यं च भवति तत् सूत्रम् इति सूत्रविदः वदन्ति।

श्लोकस्य सरलार्थः -

अल्पाक्षरम् - सूत्रे यथासम्भवम् अल्पानि अक्षराणि भवन्ति। अतः सूत्रम् **अल्पाक्षरम्** भवति।

असन्दिग्धम् - सूत्रम् स्वकीयम् अर्थम् स्पष्टतया बोधयितुम् क्षमम् भवेत्, अपिच सन्देहम् न जनयेत्। कदाचित् सन्धिः अस्ति चेत् सन्देहः जायेत। तस्मात् क्वचित् क्वचित् सन्धिं त्यजति सूत्रकारः। क्वचित् समासः अस्ति चेत् अर्थः दुर्बोधः भवितुम् अर्हति। तस्मात् समासं न करोति सूत्रकारः। एवम् सन्देहं विना अर्थं बोधयति तत् सूत्रम् **असन्दिग्धं** भवति।

सारवत् - सूत्रकर्ता यम् अर्थम् प्रकटयितुम् इच्छति तस्य प्रकटनं यदि सूत्रम् करोति तर्हि तस्मिन् सूत्रे सारः अस्ति। अतः विवक्षितार्थद्योतकं सूत्रम् **सारवत्** भवति।

विश्वतोमुखम् - सूत्रकारः सूत्रेण किमपि कार्यम् बोधयति। तत्कार्यस्य क्षेत्रम् यथासम्भवम् अधिकम् व्यापकम् च स्यात्। एकेन सूत्रेण बहुषु स्थलेषु कार्यम् भवति चेत् सूत्रम् **विश्वतोमुखम्** अस्ति।

अस्तोभम् - मन्त्रादिषु केवलं पादपूरणाद्यर्थो वर्णविशेषः स्तोभः उच्यते। सामवेदस्य गाने बहुत्र अधिकध्वनीनाम् उपयोगः क्रियते। एतेषां ध्वनीनाम् तथा कोऽपि अर्थः न भवति। परन्तु गाने माधुर्यम् जनयति। एवं ध्वनिः स्तोभः इति कथ्यते। सूत्रेषु तादृशध्वनीनाम् प्रयोगः न भवति। तस्मात् सूत्रम् **अस्तोभम्** इति कथ्यते।

अनवद्यम् - कदाचित् सन्धिः अस्ति चेत् निन्दनीयः अर्थः भवति। एकम् उदाहरणम् अत्र आलोचयामः - ध्रुवम् ऋतम् इति शब्दयोः सन्धिः भवति चेत् ध्रुवमृतम् इति शब्दः भवति। अत्र कश्चित् ध्रुव-मृतम् इति अपि चिन्तयितुम् शक्नोति। तत्र अनिष्टः निन्द्यः अर्थः आयाति। सूत्रम् एवम् निन्द्यम् अर्थम् न प्रतिपादयेत्। तस्मात् सूत्रम् **अनवद्यम्** अनिन्द्यम् भवति।

१.३.२) सूत्राणाम् प्रकाराः

सूत्रम् किमपि कार्यम् बोधयति। तत्कार्यवशाद् एव सूत्राणाम् प्रकाराः सन्ति। तथाहि श्लोकः -

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते।

सूत्राणां षट् प्रकाराः सन्ति। ते हि १) संज्ञा, २) परिभाषा, ३) विधिः, ४) नियमः, ५) अतिदेशः, ६) अधिकारः चेति।

संज्ञासूत्रम् -

संज्ञा का भवति, संज्ञायाः प्रकाराः के भवन्ति इति विषये उपरितने अंशे सविस्तरम् विमर्शः कृतः। किमपि पदम् कस्यचित् अर्थस्य बोधने समर्थम् भवति। पदे ईदृशम् सामर्थ्यम् एव तस्य शक्तिः इति उच्यते। पदस्य अर्थबोधनसामर्थ्यम् एव शक्तिः। वयम् व्यवहारादितः अवगच्छामः यत् अस्य पदस्य अयम् अर्थः इति, अथवा इदम् पदम् अमुम् अर्थम् बोधयति इति। तदा वस्तुतः कस्य अर्थस्य बोधने

कस्य पदस्य शक्तिः अस्ति इति एव वयम् अवगच्छामः। संज्ञासूत्रम् पदस्य शक्तिम् बोधयति। एतत् पदं संज्ञा, अयम् अर्थः संज्ञी इति सूत्रम् बोधयति। अर्थात् सूत्रम् शक्तिम् ग्राहयति। अतः एव **संज्ञासूत्रम् शक्तिग्राहकम्** भवति। क्वचित् व्यवहारे प्रयुक्तानाम् अपि शब्दानाम् संज्ञारूपेण व्यवहारः भवति व्याकरणे। तदा व्यवहारे वयं तस्य पदस्य अर्थम् जानीमः। परन्तु व्याकरणे तस्य पदस्य ततः किञ्चिद् भिन्नः अथवा अंशिकः अर्थः अस्ति इति अपि सूत्रं बोधयति। अत एव **संज्ञासूत्रम् शक्तिनियामकम्** भवति। यथा भूवादयो धातवः इति सूत्रे भू वा इत्यादयः संज्ञिनः सन्ति। धातुः इति संज्ञा अस्ति। लौकिके व्यवहारे धातुशब्दस्य अन्ये अपि अर्थाः सन्ति। किन्तु व्याकरणशास्त्रे धातुशब्दस्य अर्थः व्यवहारतः भिन्नः इति स्पष्टमत्र। सामान्यतः संज्ञासूत्रे पूर्वम् संज्ञिनः निर्देशः भवति। ततः परम् संज्ञायाः निर्देशः भवति। कमपि अर्थम् उद्दिश्य संज्ञा विधीयते। तस्मात् अर्थः उद्देश्यः भवति। संज्ञा विधेया भवति। उद्देश्यस्य उल्लेखः पूर्वम् भवति। विधेयस्य उल्लेखः परम् भवति। तथापि केषुचित् सूत्रेषु विपरीतः अपि क्रमः अस्ति। तदा तत्र का संज्ञा, कः संज्ञी इति आचार्यव्याख्यानाद् बोद्धव्यम्।

परिभाषा -

क्वचित् गमनकाले वयम् तथा स्थानम् आगच्छामः यत्र मार्गद्वयम् अपि गमनाय अस्ति। यदि वयं पूर्वतः न जानीमः यत् केन मार्गेण गन्तव्यम् तर्हि प्रश्नः भवति। द्वयोः मार्गयोः कतरः ग्राह्यः इति। अनेन एव गन्तव्यम् इति निश्चयः न भवति। तावत् अनियमः अस्ति। तदा वयम् कस्मैचित् जनाय पृच्छामः। स जानाति चेत् मार्गम् उपदिशति। तदा अनियमः दूरीभवति। तदा अस्माकम् निश्चयः भवति। नियमः भवति यद् अनेन एव मार्गेण गन्तव्यम् इति।

व्याकरणे क्वचित् क्वचित् तथा प्रसङ्गः आयाति यत्र एकाधिकाः पर्यायाः मार्गाः वा उपस्थिताः भवन्ति। तदा अनियमः भवति। अनियमे सति नियमः आवश्यकः। एवम् यत् सूत्रम् अनियमे नियमम् करोति तत्सूत्रम् परिभाषासूत्रम् इति कथ्यते। यत्र यत्र अनियमः भवति तत्र तत्र नियमम् करोति परिभाषासूत्रम्। अतः एव परितः सर्वतो व्यापृताम् भाषाम् परिभाषां प्रचक्षते। परितो भाष्यते या सा परिभाषा प्रकीर्तिता।

उदाहरणम् एकम् विमृश्यामः - नश्च इति एकम् सूत्रम्। नः इति पञ्चमीविभक्त्यन्तम् रूपम्। धुट् इति प्रथमान्तम्, सस्य इति षष्ठ्यन्तम् पदं च अनुवर्तते। तदा नकारात् सस्य धुट् वा इति सूत्रस्यार्थः। अत्र स्वाभाविकः प्रश्नः उदेति यत् नकारात् पूर्वस्य परस्य वा सस्य धुट् विधेयः इति। अतः अत्र अनियमः उत्पन्नः। अधुना तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषासूत्रम् नियमम् करोति यत् पञ्चमीनिर्देशः अस्ति चेत् तस्मात् परस्य एव कार्यं कर्तव्यम् इति। अतः अर्थः भवति यत् नकारात् **परस्य** सस्य धुट् वा इति सूत्रस्यार्थः। अतः तस्मादित्युत्तरस्य इति सूत्रम् परिभाषासूत्रम्।

अष्टाध्याय्याम् पाणिनिमुनिना साक्षात् ३६ परिभाषाः उल्लिखिताः। अन्याः परिभाषाः आचार्यस्य पाणिनेः व्यवहाराद् सिद्ध्यन्ति। काश्चन परिभाषाः लौकिकव्यवहाराद् सिद्ध्यन्ति।

विधिः -

पूर्वमेव उक्तम् यत् सूत्रम् किमपि कार्यम् करोति। सर्वाणि सूत्राणि साक्षात् कार्यं कुर्वन्ति। अथवा अन्यसूत्रद्वारा यद् वास्तविकं कार्यम् तस्य अनुग्राहकाणि उपकारकाणि वा भवन्ति। वास्तविकम् किम् कार्यम् करोति। तद्यथा कस्माच्चित् शब्दात् परम् कस्यचित् प्रत्ययस्य प्रयोगकम् करोति। क्वचित् कस्यचित् वर्णस्य वर्णसमुदायस्य वा अवयवरूपेण पूर्वम् परम् वा वर्णम् वर्णसमुदायम् वा योजयति। अयमेव आगमः इति कथ्यते। क्वचित् कञ्चित् वर्णम् अपसार्य तस्य स्थाने अन्यम् वर्णम् करोति। क्वचित् वर्णसमुदायस्य स्थाने एकम् वर्णम् वर्णसमुदायम् वा करोति। क्वचित् वर्णस्य वर्णसमुदायस्य वा लोपम् करोति। अर्थात् केवलम् अपसारणम् करोति।

इत्थम् कस्यचित् केवलम् आनयनम्, कस्यचित् केवलम् अपसारणम्, कस्यचित् अपसारणं कृत्वा तस्य स्थाने अपरस्य आनयनम्, कस्याचिद् अवयवरूपेण आनयनम् इति एवंविधानि कार्याणि वास्तविककार्याणि भवन्ति। यत्र एवम् कार्यम् भवति तत् **लक्ष्यम्** इति कथ्यते। यत् सूत्रम् तत् कार्यम् करोति तत् सूत्रम् **लक्षणम्** इति उच्यते। एवम् **लोपः आगमः प्रत्ययः वर्णविकारः स्वरादिधर्मः** इति एतेषाम् विधानम् एव वास्तविकम् कार्यम्। सूत्रम् अन्यत् सर्वम् यद् यद् करोति तत् सर्वम् अपि एतेषाम् कार्याणाम् पूरकम् पोषकम् अनुग्राहकम् वा भवति। एवम् लोपादिना लक्ष्यस्य यत् परिवर्तनम् भवति तत् लक्ष्यस्य संस्कारः इति कथ्यते। इत्थं लक्षणं लक्ष्यस्य संस्कारं करोति। एवंरूपेण लक्ष्यसंस्कारान् कृत्वा अन्ततोगत्वा साधुशब्दः कः इति अस्माकम् बोधो भवति। लोके एतेषामेव साधुशब्दानाम् व्यवहारः जनैः कर्तव्यः इति व्याकरणशास्त्रस्य तात्पर्यम् अस्ति। अतः यत् सूत्रम् साक्षात् लक्ष्यस्य संस्कारम् करोति किञ्च साधुशब्दः कः इति बोधं जनयति, तादृशबोधजनकं सूत्रम् विधिसूत्रम् भवति। इको यणचि इति सूत्रम् इकः स्थाने यणं विधत्ते। एवमन्यानि सूत्राणि।

नियमः -

इतरनिवृत्तिफलकार्थबोधकम् भवति नियमसूत्रम्। केनचित् विधानेन स्वतः एव वा यदा एकाधिकानां किमपि कार्यं प्राप्नोति तदा तेषु केषाञ्चिदेव तत्कार्यं भवतु अन्येषां न इति एवंविधम् कार्यम् नियमसूत्रं करोति। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इति सूत्रेण गामानय इति वाक्यस्य अपिच राजपुरुषः इति समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। तत्र कृत्तद्धितसमासाश्चा इति सूत्रे समास इति अंशः नियमार्थः अस्ति। तेन नियमः भवति यद् यदि अर्थवतः शब्दस्वरूपस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् तर्हि समासस्य एव न तु अन्यस्य इति। अस्य नियमस्य फलं यद् गामानय इति यद्यपि अर्थवान् समुदायः तथापि तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न भवति। वाक्यम् इतरद् अस्ति। तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न जाता, निवृत्तिः अभवत्। इतरनिवृत्तिफलकम् अर्थं बोधयति इदं सूत्रम्।

अतिदेशः -

धर्मशब्दस्य सामान्यतः गुणधर्मः इति अर्थः बहुत्र भवति। एकस्य धर्मः अपरस्य यद्यपि नास्ति तथापि अस्ति इति यत् सूत्रं करोति तत् सूत्रम् अतिदेशसूत्रम्। **एकत्र दृष्टानां धर्माणाम् अन्यत्र सम्बन्धोपदेशः अतिदेशः।** सामान्यतः अतिदेशसूत्रे वतिप्रत्ययान्तः शब्दः अतिदेशबोधनार्थं दृश्यते।

अतः वतिप्रत्ययं दृष्ट्वा अतिदेशसूत्रं परिचेतुं शक्यम्। स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ इति सूत्रे स्थानिवत् इति शब्दः वतिप्रत्ययान्तः। अतः इदं अतिदेशसूत्रम्।

अधिकारः -

गणिते वयम् इत्थम् कुर्मः $2ax + 3ay + 4az$ इति अस्मात् a इति साधारणम् गृहीत्वा एकवारम् एव लिखामः। तदा एवं स्थितिः भवति -- $a(2x + 3y + 4Z)$. अत्र a वस्तुतः कंसे स्थितैः प्रत्येकं पदैः सह मिलित्वा एव समग्रम् अर्थं प्रकटयति, a स्वयम् एकाकि प्रायः निरर्थकम् एव अक्षरम् इति मन्यामहे वयम्।

अष्टाध्याय्याम् एवमेव साधारणः अंशः एकवारम् एव लिखितः भवति। तस्य अंशस्य पृथक् प्रायः कोऽपि अर्थः न भवति। परन्तु अन्यैः पदैः सह मेलनेन एव समुदितस्य अर्थः भवति। तादृशम् सूत्रम् पदम् वा अधिकारः इति कथ्यते। प्रत्ययः इति सूत्रम् अधिकारसूत्रम्। एवमन्यानि सूत्राणि।

१.३.३) सूत्रस्य अर्थः कथम् भवति।

लौकिकम् उदाहरणम् एकं परिशीलयामः -

१) प्रातः (रामः वेदम् पठति। लक्ष्मणः जलम् आनयति। भरतः वृक्षान् सिञ्चति।)

अस्य विस्तरः अर्थः च एवम् भवति -

प्रातः रामः वेदम् पठति।

प्रातः लक्ष्मणः जलम् आनयति।

प्रातः भरतः वृक्षान् सिञ्चति।

अत्र प्रातः इति पदम् साधारणम् अस्ति। विस्तारकाले तत् पदम् कंसे स्थितैः त्रिभिः अपि वाक्यैः सह पृथक् पृथक् योज्यते। तदा विवक्षितः अर्थः स्पष्टः भवति।

२) प्रातः रामः वेदम् पठति। लक्ष्मणः काव्यम्। भरतः व्याकरणम्। आज्ञनेयः फलम् खादति। सायम् सुग्रीवः नगरम् पश्यति।

वाक्यानि पृथक् पृथक् लिखामः।

प्रातः रामः वेदम् पठति।

लक्ष्मणः काव्यम्।

भरतः व्याकरणम्।

आज्ञनेयः फलम् खादति।

सायम् सुग्रीवः नगरम् पश्यति।

अत्र प्रथमवाक्ये प्रातः इति पदम्, पठति इति च पदम् उच्चरितम्। ततः परम् तत्पदद्वयम् नास्ति। परन्तु इदम् स्पष्टम् यत् प्रातः इति पठति इति च पदद्वयम् द्वितीये तृतीये च वाक्ये अनुवर्तते, प्रति

वाक्यम् उपतिष्ठते। तत्रापि चतुर्थवाक्ये खादति इति पदम् अस्ति। अतः पठति इति समानजातीयम् पदम् नैव आयाति, केवलम् प्रातः इति एव पदम् आगच्छति। पञ्चमवाक्ये तु सायम् इति पदम् अस्ति। अतः प्रातः इति समानजातीयम् पदम् अत्र नैव आयाति, तत् पदम् निवर्तते। एवमेव पश्यति इति पदम् अत्र अस्ति। अतः उपरिष्ठात् खादति इति पदम् नैव आयाति।

भरतः व्याकरणम् इति तृतीयम् वाक्यम्। एतत् पदद्वयम् कमपि अर्थम् बोधयितुम् न क्षमम्। उपरिष्ठात् प्रातः इति पठति इति च पदद्वयम् आयाति। तदा वाक्यम् भवति - प्रातः भरतः व्याकरणम् पठति। अधुना इदम् वाक्यम् पूर्णम्। अपिच अर्थम् बोधयितुम् क्षममपि।

इत्थम् पाणिनिमुनेः किमपि सूत्रम् पश्यामः चेद् तद् अल्पम् अर्थरहितं च भाति। परन्तु अनुवृत्तिद्वारा पदानि आयान्ति चेत् दीर्घं वाक्यम् भवति। सूत्रे यत् पदं नास्ति परन्तु अर्थे अस्ति तद् प्रायः अनुवृत्तम् इति मन्तव्यम्। अस्य विस्तरः अन्यत्र करिष्यते।

इत्थम् उपरितनाद् वाक्याद् अधस्तनेषु वाक्येषु कस्यापि पदस्य आनयनम् एव अनुवृत्तिः इति उच्यते। सजातीयं पदम् अग्रिमे सूत्रे अस्ति चेत् पूर्वतः पदम् न आयाति, न अनुवर्तते। एवम् अनुवर्तमानस्य पदस्य सजातीयपदस्य उपस्थितिवशात् आगमनविरामः एव निवृत्तिः इति उच्यते।

किम् पदम् कियद्दूरम् अनुवर्तते इत्यादिकम् अधस्तात् तालिकायाम् प्रकटितम् अस्ति। अवधानेन परिशील्यताम्।

प्रातः	रामः	वेदम्	पठति
प्रातः	लक्ष्मणः	काव्यम्	पठति
प्रातः	भरतः	व्याकरणम्	पठति
प्रातः	आञ्जनेयः	फलम्	खादति
सायम्	सुग्रीवः	नगरम्	पश्यति

कस्य पदस्य कियद्दूरम् अनुवृत्तिः भवति इति विषये बहुत्र पाणिनिमुनेः निर्देशाः सन्ति। बहुत्र नापि सन्ति। अतः पतञ्जल्यादिभिः मुनिभिः कृतम् व्याख्यानम् एव अत्र तरणोपायः।

१.४) सूत्रसंख्या

सूत्रसंख्याविषये कश्चित् प्राचीनश्लोकः एवम् -

त्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नव शतानि च।

चतुर्णवतिसूत्राणि पाणिनिः कृतवान् स्वयम्॥

३९९४ सूत्राणि सन्ति इति अस्य श्लोकस्य अर्थः।

अधः पट्टिकायाम् अष्टसु अध्यायेषु प्रति पादं सूत्रसंख्या प्रदर्शिता अस्ति। एषा सूत्रसंख्या गोपालदत्तपाण्डेयेन सम्पादिता चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनेन प्रकाशिता अष्टाध्यायी इति ग्रन्थात् संगृहीता।

		पादः				योगः
		प्रथमः	द्वितीयः	तृतीयः	चतुर्थः	
अध्यायः	प्रथमः	७५	७३	९३	११०	३५१
	द्वितीयः	७२	३८	७३	८५	२६८
	तृतीयः	१५०	१८८	१७६	११७	६३१
	चतुर्थः	१७८	१४५	१६८	१४४	६३५
	पञ्चमः	१३६	१४०	११९	१६०	५५५
	षष्ठः	२२३	१९९	१३९	१७५	७३६
	सप्तमः	१०३	११८	१२०	९७	४३८
	अष्टमः	७४	१०८	११९	६८	१४२
पूर्णयोगः						१३६५

अत्र एषु माहेश्वरसूत्राणि न गणितानि। $३९८३ + १४ = ३९९७$ इति सूत्रसंख्या भवति। विभिन्नेषु ग्रन्थेषु सूत्रसंख्या भिन्ना दृश्यते। तत्र कारणं हि एकस्य सूत्रस्य योगं केचित् कुर्वन्ति, केचित् विभागं कुर्वन्ति।

१.४.१) सूत्रसंख्यायाः अर्थः

पाणिनिः अष्टौ अध्यायान् लिखितवान्। प्रति अध्यायं चत्वारः पादाः सन्ति। अपिच प्रतिपादं नैकानि सूत्राणि सन्ति। ग्रन्थेषु यदा पाणिनिसूत्रस्य उल्लेखः भवति तदा तत्र पाणिघताडघौ शिल्पिनि (३.२.५५) इतिरूपेण काचित् संख्या लिखिता भवति। तत्र प्रथमं ३ इति या संख्या अस्ति सा अध्यायसंख्यां दर्शयति। अर्थात् पाणिघताडघौ शिल्पिनि इति इदं सूत्रं तृतीयाध्याये अस्ति। ततः परं २ इति द्वितीया संख्या अस्ति। सा संख्या पादस्य भवति। अर्थात् द्वितीये पादे इदं सूत्रम् अस्ति। ततः परं ५५ इति संख्या सूत्रस्य क्रमं दर्शयति। अर्थात् तृतीये अध्याये, द्वितीये पादे, पञ्चपञ्चाशत्तमम् इदं सूत्रम् इत्यर्थः। एवं सर्वत्र बोद्धव्यम्।

पाठगतप्रश्नाः-३

१३. सूत्रस्य स्वरूपं किम्।

१४. सूत्राणां प्रकारान् लिखत।
 १५. का अनुवृत्तिः।
 १६. ८.४.१० इति सूत्रसंख्यायाः अर्थः भवति।
 १) ८-पादः, ४-अध्यायः, १०-सूत्रम्
 २) ८-सूत्रम्, ४-अध्यायः, १०-पादः
 ३) ८-अध्यायः, ४-पादः, १०-सूत्रम्
 ४) ८-अध्यायः, ४-सूत्रम्, १०-पादः
 १७. अयं न सूत्रस्य प्रकारः।
 १) अधिकारः २) संज्ञा ३) अतिदेशः ४) अनुवृत्तिः

१.५) शब्दस्वरूपम्

शब्दे क्रमशः विद्यमानाः वर्णाः एव शब्दस्य स्वरूपम् भवति। यथा 'रामाद्' इति पदस्य स्वरूपम् भवति 'र् आ म् आ द्' इति क्रमशः विद्यमानाः वर्णाः। एवं रामाद् इति शब्दस्य स्वरूपं भवति - पञ्चानां वर्णानाम् समुदायः। सदा समुदायः एव स्वरूपं भवतीति न। एकः वर्णः अपि शब्दस्वरूपं भवितुम् अर्हति। वर्णसमुदायः वा शब्दस्वरूपं भवितुमर्हति। यथा 'राम' इति वर्णसमुदायात्मकं शब्दस्वरूपम्। तस्मात् परं 'भ्याम्' इति प्रत्ययः भवति। 'भ्याम्' इति प्रत्ययः अपि वर्णसमुदायः एव। 'भ्याम्' इति एकं शब्दस्वरूपम्। रामशब्दात् परम् 'औ' इति प्रत्ययः भवति। अत्र 'औ' इति एकः वर्णः, न तु वर्णसमुदायः। अतः 'औ' इति एकं शब्दस्वरूपम्।

१.६) वर्णप्रकटनस्य उपायः

व्याकरणशास्त्रे कस्यचिद् वर्णस्य अपसारणं कृत्वा अपरः वर्णः आनीयते। एवंविधानि कार्याणि भवन्ति। तदा वर्णस्य उल्लेखः प्रकटनं वा कथं कर्तव्यमिति अधस्तात् उपन्यस्यते।

वर्णप्रकटनाय सामान्यतः अवर्णः पवर्णः इत्येवमपि वक्तुं शक्यते। तथापि शास्त्रे ये ये उपायाः अवलम्ब्यन्ते तद्विषयकं ज्ञानम् आवश्यकमिति अत्र विस्तरः क्रियते।

वर्णात् कारः। रादिफः। इति वार्तिकद्वयमस्ति। वर्णस्य प्रकटनं कर्तव्यं चेत् ततः परं कार-प्रत्ययः योजनीयः। यथा अ-कारः, पकारः इति। रवर्णः प्रकटनीयः चेत् ततः परम् इफ-प्रत्ययः योजनीयः। यथा - रेफः इति। यद्यपि रकारः इति वक्तुं शक्यम्। तथापि रवर्णस्य प्रकटनाय रेफः इति प्रसिद्धः व्यवहारः। यदा अकारः इति उच्यते तदा तेन केवलं ह्रस्वः एव अवर्णः प्रकटितः भवति इति न। तस्य अष्टादश भेदाः अपि प्रकटिताः भवन्ति इति बोद्धव्यम्। कार-प्रत्यययोगः नित्यं कर्तव्यः इति नियमः नास्ति। 'अस्य च्चौ' इत्यत्र 'अस्य' इति पदे साक्षात् 'अ'वर्णस्य षष्ठ्येकवचनं प्रयुक्तम् दृश्यते।

व्यञ्जनस्य उच्चारणम् अन्तरेण स्वरं कर्तुं नैव शक्यते। अतः व्यञ्जनात् पूर्वं परं वा कश्चित् स्वरः योज्यते। सामान्यतः ह्रस्वः अकार एव योज्यते। यथा - गो नः इति एकं सूत्रम्। अत्र नः इति पुंसि

प्रथमान्तम् पदम्। अत्र केवलं नकारः एव बोधयितुम् इष्टः, न तु अकारसहितः नकारः (न्+अ) इति। परन्तु उच्चारणं सुकरं भवतु इति अकारः योजितः।

स्वरस्य प्रकटनाय कस्यापि व्यञ्जनस्य आवश्यकता नास्ति। स्वयं राजन्ते इति स्वराः। तथापि एकाधिकानां स्वराणाम् एकत्र प्रकटनं कर्तव्यं चेत् सन्धिः भवितुमर्हति। सन्धिः भवति चेत् अर्थः दुर्बोधः भवति। अतः स्वरात् परम् तकारः योज्यते। यथा - एत् इति। अस्य अर्थः भवति एवर्णः अथवा एकारः इति। एतस्य उदारहणं यथा - एदैतोः कण्ठतालु इति। एत् ऐत् इति अनयोः उच्चारणस्थानं कण्ठतालु इत्यर्थः।

स्वरात् पूर्वं परं वा तकारस्य प्रयोगस्य अपरः अपि अर्थः भवति। यदि केवलं ह्रस्वः अकारः प्रकटनीयः तर्हि अत् इति उच्यते। अत् इत्यस्य अर्थः ह्रस्वः अकारः इति। कदा तकारः उच्चारणसौकर्याय गृहीतः कदा वा ह्रस्वस्य दीर्घस्य वा प्रकटनाय गृहीतः इति व्याख्यानं दृष्ट्वा बोद्धव्यम्।

१.७) धातुप्रकटनस्य उपायः

धातुः स्वरान्तः भवति व्यञ्जनान्तो वा भवति। धातुम् आदाय किमपि कार्यं कर्तव्यं भवति। धातोः उल्लेखः प्रकटनं वा कथं कर्तव्यमिति अधस्तात् प्रदर्शयते।

इक्-शित्पौ धातुनिर्देशे। इति वार्तिकम् अस्ति। धातुः प्रकटनीयः चेत् तेन इक् इति प्रत्ययः योजनीयः अथवा शित्प-प्रत्ययः योजनीयः।

यथा इक्-योगं कृत्वा गम्-धातुः गम्+इ=गमि। गमिशब्दः पुंलिङ्गः भवति। गमिः इति प्रथमान्तं रूपम् भवति। मिदेर्गुणः इत्यादिस्थले मिद्+इ=मिदिः, तस्य षष्ठ्याम् मिदेः इति रूपं भवति।

शित्प प्रत्ययः कर्तरि भवति। भू-धातुतः शित्प-प्रत्यययोगेन 'भवति' इति शब्दः (प्रातिपदकम्) निष्पद्यते। तस्य विभक्तिरूपाणि भवन्ति। अत एव भवतेरः इति सूत्रे भवतेः इति षष्ठ्येकवचनं सम्भवति।

बहुत्र साक्षात् भूधातुः पठ्-धातुः इति रूपेणापि प्रकटनं भवति व्याख्यासु।

पाठगतप्रश्नाः-४

१८. वर्णः कथं प्रकट्यते।

१९. धातुः कथं प्रकट्यते।

२०. गमिः इत्यनेन किं प्रकटितम्।

२१. वर्णप्रकाशाय इदं प्रयुज्यते।

१) कारप्रत्ययः २) तिप्-प्रत्ययः ३) तद्धितप्रत्ययः ४) स्त्रीप्रत्ययः

२२. धातुप्रकटनाय किम् उपयुज्यते।

१) इक् २) शित्प ३) तिङ् ४) इक् शित्प च

२३. स्तम्भयोः स्थितान् परस्परसम्बद्धान् मेलयत।

क-स्तम्भः

- १) पतञ्जलिः
- २) महेश्वरः
- ३) इन्द्रः
- ४) पाणिनिः
- ५) वर्णप्रकटनम्
- ६) धातुप्रकटनम्
- ७) कृत्रिमसंज्ञा
- ८) सूत्रम्
- ९) प्रक्रियाक्रमः

ख-स्तम्भः

- १) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
- २) वर्णात् कारः
- ३) महाभाष्यम्
- ४) श्लिप्
- ५) वर्णसमाम्नायः
- ६) अल्पाक्षरम्
- ७) अष्टाध्यायी
- ८) अक्
- ९) आदिवैयाकरणः

पाठसारः

इन्द्रः सर्वप्रथमम् एकैकस्य शब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययरूपेण विभागं कृतवान्। एवञ्च इत्थं विभक्तयोः प्रकृतिप्रत्यययोः मेलनेन शब्दस्य निर्माणं कृतवान्। अतः स शब्दस्य संस्कारं कृतवान्। एवं संस्कारः कृतः अस्ति अतः एव एषा भाषा संस्कृतभाषा इति कथ्यते इति आलोचितं प्रारम्भे। इन्द्रस्य गुरः बृहस्पतिः अपिच इन्द्रः देवान् व्याकरणं पाठितवान् इति विषयः आलोचितः। व्याकरणस्य मुख्याः आचार्याः के इति प्रकटितं तत्रैव।

पाणिनिः मुनिः महेश्वरस्य डमरुनिनादात् सूत्राणि लब्धवान्। तानि एव माहेश्वरसूत्राणि। तानि सूत्राणि अवलम्ब्य पाणिनिः अष्टाध्यायीं रचितवान्।

अष्टाध्यायीग्रन्थस्य अध्ययनस्य प्रकारद्वयम् - सूत्रक्रमः, प्रक्रियाक्रमः चेति। सूत्रक्रमेण लिखिताः केचित् व्याख्याग्रन्थाः। तथैव प्रक्रियाक्रमेण अपि वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी इत्यादयः ग्रन्थाः लिखिताः सन्ति।

शब्दशास्त्रं पदविद्या इत्यादीनि व्याकरणस्य विभिन्नानि नामानि। व्याकरणस्य द्विविधः सम्प्रदायः च अस्ति। कस्यापि पुरुषस्य मुखं यथा प्रमुखं भवति तद्वत् वेदपुरुषस्य मुखम् भवति व्याकरणशास्त्रम्। तावान् महिमा अस्य शास्त्रस्य।

व्याकरणशास्त्रं प्रक्रियामाध्यमेन साधुशब्दस्य निर्माणं कथं कर्तव्यम् इति दर्शयति। तथाहि व्याकरणशब्दस्य व्युत्पत्तिः - व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दाः अनेन इति व्याकरणम्।

व्यवहारे संज्ञा उपयोगिनी भवति। अतः पाणिनिः स्वशास्त्रे विविधाः संज्ञाः कृतवान्। तासां भेदाः अस्मिन् पाठे आलोचिताः।

पाणिनिः महर्षिः सूत्राणि लिखितवान्। कति सूत्राणि सन्ति। अतः सूत्रं किं भवति। सूत्राणां प्रकाराः के इति विषयः आलोचितः। अपिच अनुवृत्त्यादिद्वारा सूत्रस्य अर्थः कथं भवति इत्यपि सविस्तरम् उपन्यस्तम्।

कारप्रत्ययस्य योगं कृत्वा वर्णः प्रकट्यते। यथा - अकारः मकारः इति। इक् शित्प् इति एतद्वयं प्रयुज्य धातुः प्रकट्यते। यथा भवति, गमिः इत्यादिः।

एवम् अस्मिन् प्रथमपाठे व्याकरणस्य आरम्भः कथं जातः इति आलोचितम्। अपिच व्याकरणस्य अध्ययनकाले केचित् मूलविषयाः अवश्यं ज्ञातव्याः ते अपि अत्र प्रदत्ताः सन्तीति शम्।

योग्यतावर्धनम्

ज्ञानेन योग्यता वर्धते। अर्जितस्य ज्ञानस्य प्रयोगेन च प्रयोगकौशलम् वर्धते। 'यः क्रियावान् स पण्डितः' इति अभियुक्तानाम् मान्यवराणाम् उक्तिः। अतः केवलं व्याकरणं जानाति इति न पर्याप्तम्। तस्य व्यवहारः कर्तव्यः। विशुद्धस्य संस्कृतस्य प्रयोगः इति व्याकरणस्य लक्ष्यम् भवति। अतः क्रियावान् अर्थात् अर्जितस्य ज्ञानस्य व्यवहारवान् भवेत् छात्रः। तदा एव स वस्तुतः पण्डितः भवति।

'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।' इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् भगवान् श्रीकृष्णः प्राह। तस्य तात्पर्यं यत् ज्ञानं पवित्रीकरोतीति। कथं पवित्रीकरोति। यद् ज्ञानम् अर्ज्यते तदनुसारं व्यवहारः अपि आवश्यकः। तज्ज्ञानम् आश्रित्य अशुद्धिः संशोधनीया। स्वस्य व्यवहारः परिवर्तनीयः पवित्रीकर्तव्यः च। स्वस्य वाणी दोषरहिता कर्तव्या। स्वस्य अन्तःकरणं शुद्धं पवित्रम् निर्मलं च कर्तव्यम्।

व्याकरणं वाङ्मयस्य, भाषायां स्थितानां दोषाणां च वारणे समर्थम्। व्याकरणं विना दोषनिवारणम् दुःसाध्यम् अस्ति। अत एव वदन्ति श्रेष्ठाः - 'यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।' अर्थात् यदि अल्पं पठसि तर्हि आदौ व्याकरणं पठ।

अध्येता स्वस्य योग्यतां वर्धयितुम्, स्वस्य व्युत्पत्तिम् सम्पादयितुम्, स्वस्य भाषाप्रयोगं शुद्धं कर्तुम्, विषयेऽस्मिन् पाठवम् अर्जितुम् च निम्नबिन्दून् अवलोकयेत्। प्रदत्तनिर्देशान् अनुसरेत् च।

- व्याकरणस्य प्रयोगक्षेत्रं तु साहित्यादिकम्। अतः यदा संस्कृतसाहित्यं पठ्यते तदा काव्यादिषु आगतान् व्याकरणस्य अंशान् संगृहीयात्।
- संगृहीतानाम् अंशानाम् व्याकरणदृष्ट्या साधुत्वम् समर्थयेत्।
- असाधुप्रयोगान् निवारयेत्। एतेन भाषाशुद्धिः भवति। तेन व्याकरणाध्ययनस्य प्रधानं लक्ष्यं सिद्ध्यति।
- संकलितान् शब्दान् स्वयं भाषणे लेखने च मुहुर्मुहुः व्यवहरेत्। एतेन नूतनशब्दस्य प्रयोगे पाठवं वर्धते। भाषणस्य महिमा वर्धते।

- देशे विदेशे च व्याकरणस्य नैके ग्रन्थाः प्रादेशिकभाषासु अनुवादेन प्रकाशिताः सन्ति। स्वप्रदेशे स्वमातृभाषया के ग्रन्थाः सन्ति तान् आदाय पठेत्। तत्र सुलभं सुबोधं सुकरं किमपि अस्ति चेत् तत् उपादेयम्।
- प्रारम्भिकस्तरे छात्राणां कृते उपयोगी ग्रन्थः - लघुसिद्धान्तकौमुदी इति ग्रन्थस्य भीमसेनशास्त्रिणा हिन्दीभाषया कृता भैमी व्याख्या सुविशाला सुस्पष्टा चास्ति। षट्खण्डात्मकः अयं ग्रन्थः बहूनां सन्देहानां समाधानाय उपयोगी अस्ति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. व्याकरणस्य आरम्भः कथम् अभवत्।
२. इन्द्रस्य परिचयं दत्त्वा तेन कृतस्य व्याकरणसंस्कारस्य परिचयः कार्यः।
३. सूत्रक्रमेण लिखितान् ग्रन्थान् परिचाययत।
४. प्रक्रियाक्रमेण लिखितान् ग्रन्थान् परिचाययत।
५. व्याकरणस्य महिमानं वर्णयत।
६. व्याकरणशब्दस्य अर्थं लिखित्वा व्याकरणं किं करोति अपिच कथं करोति इति विशदयत।
७. संज्ञाविषये लघुटिप्पणी लेख्या।
८. सूत्रस्वरूपम् अभिव्यज्यताम्।
९. सूत्रप्रकारान् विवृणुत।
१०. वर्णप्रकटनस्य उपायः प्रकटनीयः।
११. धातुप्रकटनस्य उपायः उपस्थापनीयः।
१२. यदि सूत्रस्य क्रमः ५.३.८ इति अस्ति तर्हि किं बोद्धव्यम्।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. इन्द्रस्य गुरुः बृहस्पतिः।
२. संस्कृतभाषायाः आदिः संस्कर्ता इन्द्रः।
३. इन्द्रः शब्दपारायणस्य संस्कारं कृतवान्।
४. महामुनिः पाणिनिः महेश्वरस्य उपासनां कृतवान्। महेश्वरः प्रसन्नः सन् चतुर्दश वारं ढक्कां नादितवान्। अयमेव ढक्कानादः चतुर्दशसूत्री, अक्षरसमाम्नायः, माहेश्वरसूत्राणि इति कथ्यते। एतानि सूत्राणि अवलम्ब्य महर्षिः पाणिनिः अष्टाध्यायी नाम ग्रन्थं रचितवान्। अस्मिन् सूत्राणि सन्ति। अष्टौ अध्यायाः सन्ति। प्रति अध्यायं चत्वारः पादाः सन्ति।

५. पाणिनिः येन क्रमेण सूत्राणि विरचितवान् तेन एव क्रमेण व्याख्यानम् अध्ययनम् अध्यापनं वा भवति चेत् स सूत्रक्रमः उच्यते।

६. येन क्रमेण सूत्राणि पाणिनिना लिखितानि तेन क्रमेण शब्दनिर्माणस्य प्रक्रिया नास्ति। एकैकस्य शब्दस्य निर्माणाय बहूनि सूत्राणि विशिष्टक्रमेण आवश्यकानि भवन्ति। अतः येन क्रमेण शब्दनिर्माणस्य प्रक्रिया भवति तेन क्रमेण सूत्राणि आयोजितानि विद्वद्भिः। इयम् व्याकरणाध्ययनस्य परम्परा प्रक्रियाक्रमानुसारिणी अस्ति।

७. ४)

उत्तराणि-२

८. अर्थस्य वाचकं पदमेव संज्ञा इति उच्यते। संज्ञायाः अर्थः संज्ञी इति च उच्यते।

९. लघुः महती कृत्रिमा अकृत्रिमा अर्थसंज्ञा शब्दसंज्ञा अन्वर्था अनन्वर्था इति संज्ञायाः प्रकाराः सन्ति।

१०. कर्ता इति अन्वर्थसंज्ञा।

११. ४)

१२. ४)

उत्तराणि-३

१३. अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥ इति श्लोकोक्तं भवति सूत्रस्य स्वरूपम्।

१४. सूत्राणां षट् प्रकाराः सन्ति। ते हि १) संज्ञा, २) परिभाषा, ३) विधिः, ४) नियमः, ५) अतिदेशः, ६) अधिकारः चेति।

१५. उपरितनाद् सूत्राद् अधस्तनेषु सूत्रेषु कस्यापि पदस्य आनयनम् एव अनुवृत्तिः इति उच्यते।

१६. ३)

१७. वर्णात् कारः इति, रादिफः इति वार्तिकद्वयमस्ति। वर्णस्य प्रकटनं कर्तव्यं चेत् ततः परं कार-प्रत्ययः योजनीयः। यथा अ-कारः, पकारः इति। रवर्णः प्रकटनीयः चेत् ततः परम् इफ-प्रत्ययः योजनीयः। यथा - रेफः इति।

उत्तराणि-४

१८. इक्शितिपौ धातुनिर्देशे इति वार्तिकम् अस्ति। धातुः प्रकटनीयः चेत् तेन इक् प्रत्ययः योजनीयः अथवा शित्प-प्रत्ययः योजनीयः। यथा इक्-योगं कृत्वा गम्-धातुः गम्+इ=गमि। गमिशब्दः पुंलिङ्गः भवति। गमिः इति प्रथमान्तं रूपम् भवति। शित्प प्रत्ययः कर्तरि भवति। भू-धातुतः शित्प-प्रत्यययोगेन 'भवति' इति रूपं निष्पद्यते। तस्य विभक्तिरूपाणि भवन्ति। अत एव भवतेरः इति सूत्रे भवतेः इति षष्ठ्येकवचनं सम्भवति।

१९. इक्शितिपौ धातुनिर्देशे इति वार्तिकेन इक्-योगः भवति। इक्-योगेन गम्-धातुः गम्+इ=गमि। गमिशब्दः पुंलिङ्गः भवति। गमिः इति प्रथमान्तं रूपम् भवति। गमिः इत्यस्य अर्थः भवति गम् इति धातुः।

२०. गम् इति धातुः।

२१. १)

२२. ४)

२३. १-३, २-५, ३-९, ४-७, ५-२, ६-४, ७-८, ९-१

॥इति प्रथमः पाठः॥

